

KOGNITIV TILSHUNOSLIK: KONSEPTUAL TUZILMALAR VA TILNING KOGNITIV TABIATI

Bahramova Odina Abdurahimovna

Ingliz tili o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18030096>

Annotatsiya: Ushbu maqola kognitiv tilshunoslikning shakllanishi, asosiy tushunchalari va nazariy tamoyillari haqida fikr yuritadi. Unda konsept, konseptualizatsiya, freym, ssenariy va skript kabi mental birliklarning til sistemasidagi ahamiyati tahlil qilinadi hamda kognitiv yondashuvning zamonaviy lingvistik paradigmadagi o'rni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, freym, ssenariy, skript, konseptualizatsiya, prototip nazariyasi.

XX asrning ikkinchi yarmida lingvistika fanida yangi ilmiy paradigmalar shakllandi. Shulardan biri — kognitiv tilshunoslik — tilni insonning bilish mexanizmlari bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixokognitiv jarayon sifatida o'rganadi. Bu yo'nalish strukturalizm va generativ grammatika chegaralarini kengaytirib, tilni grammatik model emas, balki dunyo tajribasining mental aks ettirilishi sifatida talqin qiladi.

Lakoff, Langaker, Talmi, Fillmor, Rosch kabi olimlarning ishlari natijasida konseptual tizim, metafora, prototip, freym va mental makonlar nazariyalari shakllandi va til tadqiqotlarining yangi bosqichi yuzaga keldi.

1970–1980-yillarda paydo bo'lgan kognitiv yondashuv avvalgi lingvistik maktablarga tanqidiy munosabat sifatida shakllandi. Lakoff va Jonson (1980) tilning metaforik tabiatini inson tafakkurining asosiy mexanizmi sifatida ochib berdi. Langakerning (1987) “Cognitive Grammar” asari esa grammatik hodisalarni mental jarayonlar bilan bog'lab izohladi.

Kognitiv yondashuvga ko'ra, tilning semantik mazmuni real obyektlarning o'ziga emas, balki inson ongida shakllangan mental modellarga asoslanadi. Konsept — ma'lum obyekt yoki hodisa haqidagi umumlashgan bilimlar majmui bo'lib, kontekstga qarab kengayadi yoki torayadi. Uning tarkibida subkonseptlar mavjud bo'lib, ular tajriba asosida shakllanadi. Masalan, “uy” konsepti nafaqat bino, balki xavfsizlik, issiqlik, oila kabi assotsiativ qatlamlarni ham o'z ichiga oladi.

E. Rosch tomonidan ishlab chiqilgan prototip nazariyasiga ko'ra, kategoriyalar qat'iy chegaralangan emas, balki markaziy (prototipik) va periferik elementlardan iborat. Masalan, “qush” kategoriyasida chumchuq prototip bo'lsa, pingvin periferiyaga kiradi. Bu yondashuv til birliklarining dinamik xususiyatini ko'rsatadi.

Fillmor freymni ma'lum vaziyatni tushunish uchun zarur bo'lgan bilimlar majmui sifatida ta'riflaydi. Freym asosida shakllangan ssenariy va skriptlar esa hodisalar ketma-ketligi va nutq faoliyatining avtomatlashtirilgan jarayonlarini aks ettiradi. Misol: restoran kontekstida “buyurtma — xizmat — to'lov” ketma-ketligi skript hisoblanadi.

Bugungi kunda kognitiv lingvistika psixologiya, sun'iy intellekt, antropologiya, neyrobiologiya bilan kesishib, inson tafakkurining modellashtirilishi va semantik tizimning shakllanishini chuqur o'rganadi.

Kognitiv tilshunoslik tilning ma'no hosil qilish jarayonini insonning kognitiv faoliyati bilan bog'lab izohlaydi. Konsept, freym, skript, ssenariy kabi mental birliklar tilning psixologik

va semantik asoslarini ochib beradi. Zamonaviy lingvistika uchun kognitiv yondashuv til va ongning o'zaro munosabatini yangi ilmiy darajada tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Langacker, R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford University Press, 1987.
3. Rosch, E. Principles of Categorization, 1978.
4. Fillmore, Ch. Frame Semantics, 1982.
5. Mamatov, A. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari. Toshkent: Fan, 2020.